

HÁBORÚ ÉS IRODALOM

Boka László

Irodalmi lenyomatok, traumák, tanulságok (?)

A „hosszú 19. század” elmélete szerint az 1800-as évek legfontosabb eseményei, vívmányai és az ekkor indult komplex társadalmi folyamatok főként az évszázad második felében indultak, majd csak az I. világháborúval (akkor közkeletű néven a Nagy Háború kitörésével és pusztításával) értek igazán (és drámaian) véget. A folyamatok, amelyek az említett század második felében indultak (polgárosodás, társadalmi modernizáció, ipari fejlődés, a kultúra intézményesülése, színház, irodalom, sajtó kiemelt szerepe, a nemzeti ébredés, illetve társadalmi csoportok emancipációja, stb.) hatásukat és érvényüket tekintve átnyúltak az új század első két évtizedének derekáig. A „boldog békeidők”, vagy a számos tekin-

napjainkban, a naptár szerinti 21. század első két évtizedével zárul végérvényesen le.

Mindez drámaian hasonlítana az 1910-es évtized zárlatához, amikor a Nagy Háború mellett a spanyolnátha is tizedelte az emberiséget, s egy új – akkor sokak által átmenetinek remélt – világrend alakult ki Európában, amit egy még véresebb, (utólag sorszámozott) II. világháború tetézett. Az első világegés előtt több generáció nőtt úgy fel, hogy nem ismerte az igazi háború fogalmát. Talán ennek is volt köszönhető, hogy 1914-ben a „világháborúnak” remélt harcokba önként és dalolva mentek csukaszürke zubbonyos fiaink (nem csak a „kutya Szerbiát” kiáltók!), a pálinkagőzös hangulatban az értelmiség java, konzervatív vagy haladó gondolkodású is egyetértett abban, hogy a háborúra „szükség van”. A helyzet fonákságát jól mutatja, hogy a hangulat Európa-szerte ilyen volt, kevesek látták előre, hogy ez a Háború az emberiség (és addigi értékeik) pusztulását, devalválását is jelenti. Mészöly Miklós írja, hogy az első világháborúról a szembenálló felek is, „még valamenynyire résztvevő írhatott olyan irodalmat, amiben a saját részvételéhez – így vagy úgy –, de objektív igazolást is talált. S ez már távlatot tudott adni az ábrázolásnak”. Ehhez képest a második világháború: „és a hozzá kapcsolódó ideológia, új fejezet. Vízválasztó.” Nekünk, magyaroknak a 20. század sikertelen vagy egyenesen ostoba háborúiból semmi jó nem származott, így érthetően nincs is a magyar irodalomban igazi háborús nagy mű. Az utólagos veszteségek sok mindent és mindenkit évtizedekig némaságra intettek, a traumák pedig nem könnyen dolgozhatók fel.

40 Ketten egy páston

BOKA LÁSZLÓ (Nagyvárad, 1974) József Attila-díjas irodalomtörténész, kritikus, egyetemi docens, az [MTA] Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

tetben – így a művészetekben és irodalomban – az „öttörés korának” is nevezhető időszak tehát nem állt meg a századfordulón, hanem tovább hatott, gazdagította, bonyolította annak eltérő fejlettségű társadalmait és Európa-szerte azok mindennapjait. Mégis hozott egyfajta globális szemléletet, s mindennek majd a háború vet tragikusan véget. Mi itt Közép-Kelet-Európában, a Monarchia szétesése után mindmáig megérezzük mindezt. Meglehet e minta alapján a rákövetkező „véres 20. század” sem marad afféle csonka század az európai történelmi és kulturális emlékezetben, utóbbi is úgy marad majd fenn, mint aminek utolsó évtizedeiben elindult geopolitikai, társadalmi és technológiai fejlődési folyamatait egy világjárvány és egy újabb értelmetlen, véres háború szakította félbe, s az általa okozott – egyelőre beláthatatlan káosz – időszaka jelent majd igazi cezúrát. Vagyis, hogy a 20. század is

Ott van persze Kuncz Aladár *Fekete kolostora* (1931) mint kivételes fogságnapló, mely örök tanúságtétel is az emberi humánium mellett. Ahogyan Markovits Rodion *Szibériai garnizonja* is, mint háborús fogságregény, mely 1928 után világsikert aratott. (Az orosz hadifogságba esett Markovits harcolt az orosz polgárháborúban is, sőt Szejkkal együtt utazott az „aranyvonaton” is, ami a cári kincseket szállította el bolsevik

parancsra). A lírát tekintve az első világháborús évekből nem a harcokat éltető tömegek felszínes hangjai, fűzfapoéták sora, korabeli háborús antológiák kitüntetettjei maradtak fenn, hanem Ady háthorzungató sorai, Babits kiszakadó ajakkal elmondott „elég”-je, s még jónéhány pacifista darab, Dutka Akostól, Lengyel Menyhértől, Kaffka Margittól, Biró Lajostól, melyek (utólag is szörnyű látni) törpe kisebbséget képeztek a háborús hátország propagandazajában. A második világháborús során is örökbecsű lírai remekek születtek, leginkább a szörnyűségeket legmélyebben átélők, azt megtapasztalók tollából. Gondoljunk csak Radnóti soraira, s majd mindazokra, akik életét – és írói sorsát, de akár későbbi eszköztárát is – a második világháború változtatta meg: Pilinszkyre, Nemes Nagyra, Ottlikra, vagy a már említett Mészölyre.

Az egyéni vagy kollektív tragédiák sorában nem feledhető, hogy nők, zsidók, gyermekek, nemzeti kisebbségek egész sora szenvedett, pusztult el a frontvonalaktól távol is! Az oroszok által megerőszakolt Polcz Alaine, aki később Mészöly felesége lett, első házasságát még 1944-ben kötötte Kolozsvárott. A háború miatt Csákvárra menekült, de három hónapig ott is hullámozott a német–orosz front. A háborúban átélt szörnyűségek (félelem, éhezés, fertőzések, nemi erőszakok sora) megváltoztatták egész későbbi életét. *Asszony a fronton* (1991) című önéletrajzi műve megdöbbentő nyíltsággal beszél minderről. Ott van aztán Cseres *Hideg napokja* is 1964-ből, mely egy börtöncellába összezárt négy tanú visszaemlékezéseiből építi ki a maga tragikus világát. Cseres a tisztánlátásnak és az önbecsülésnek arra a magaslatára jutott, ahol a kíméletlen kritika adhatott csak némi reményt a kölcsönös megbocsájtásra és a közös emlékezéssé oldódásra. Kár, hogy a remélt kölcsönösség a háborús bűnök felfejtésére szerb részről elmaradt... A szerző ettől még példamutató bátorsággal sorakoztatta az érveket, azokat is, miszerint elvetemült gazemberek 1942-ben elkövetett bűneiért két évvel később már ártatlanok ezrei fizettek az életükkel.

Külön kategória a holokauszt magyar irodalma. Kertész saját korában messze nem értékén kezelt regénye, a *Sorstalanság* (1975) cselekménye ugyan a háború „alatt” zajlik, de mondandója, akár csak a problémakör eredői összetettebbek, mélyebbek, tragikusabbak. Ugyanígy említhető Konrád *Elutazás és hazatérése* (2001). A fentebb említettek vagy ezek a személyes emlékekből építkező regények, a valós eseményekre mint hasznos kulisszákra építik a fikció leginkább belső hangú

Az igazi alkotók kétellyel és önkritikával fordultak a háborúban saját nemzetük, társadalmi csoportjuk részvétele, részt vállalása felé is, ami – Mészöly kifejezését használva – „egyensúlytalan egyensúlyt” is adott a legjobb szépirodalmi munkáknak.

univerzumát. Hiteles és esztétikailag is kidolgozott darabok, amelyek az önéletírás és a traumák feloldásának, feloldhatatlanságának merőben új dilemmáit tárják az olvasók elé. Leginkább azok elé, akik a szerzőkhöz hasonlóan ismerték a kort és annak hangulatát, többes arculatát, az idősíkok – a korábbi (többnyire békés) és az elkövetkező (többnyire borzalmas) – mindent megváltoztató tengelyét, ezért aztán látszólag a múltba tekintve saját jelenüknek s a jövődönök is üzeni akartak: leginkább azt, hogy ilyet soha többé! Az igazi alkotók kétellyel és önkritikával fordultak a háborúban saját nemzetük, társadalmi csoportjuk részvétele, részt vállalása felé is, ami – megint csak Mészöly kifejezését használva – „egyensúlytalan egyensúlyt” is adott a legjobb szépirodalmi munkáknak, hogy azokból az olvasóban a katarzisz élménye is megszülethessen.

49

A szembenézés művészi formaváltozatai nem kapcsolódnak mindig közvetlenül a háborúhoz, annak tágabb kontextusát adják. De érdemes hangsúlyozni, hogy a tényfeltárássra, vagy a terápiászerű, utólagos gyógyításra, melyhez a szépirodalom is alkalmat nyújtott, az államszocializmus évtizedeinek cenzurális tiltásai miatt sem kerülhetett sor. Ha pedig igen, féloldalúan, máskor lehetetlenné tették a szembenézés a nyilvánosság tereiben. A korlátozott nyilvánosság ezért is kedvezett a „sorok közötti olvasás” gyakorlatának és a „cinkos akusztikának”, mely a szépirodalomban fejlesztett ki áthallásos virágnyelvet, s vette át 1989-ig a nyilvánosság emlékezetkulturális funkcióinak egy részét.

Az egykori háborús események – és ezek elmondhatatlansága –, akár csak a későbbi évtizedekben a diktatorikus rendszer(ek) embertelen rémtettei mindmáig javarészt kibeszéletlenül élnek velünk. Zoltán Gábor 2016-ban megjelent, letaglózó *Orgiája* a háború „közvetett” hatásait fir-

tatva a hátország eseményeit, a gyűlöletheadjáratokban kondicionált ezrek elvakult emberi alávalóságait és rémtetteik poklát jeleníti meg elemi erővel, felzaklató képekkel. A második világháború utolsó éveiben a budapesti nyilas-terror történéseit bemutató könyv ma sokunkban a szomszédunkban zajló mészárlások képeit is óhatatlanul felidézheti. A bucsai rettenet arra figyelmeztet, hogy az emberiség jelentős része (legfőképp vezetőik) nem olvasták a „véres 20. század” tanulságos szépirodalmi műveit. Azt pedig csak remélni lehet, hogy előbb-utóbb a többség kényszerűen belátja: a manipulált álhírek és a bizonytalan hitelességű információdömping, valamint a napi politikai pro-

paganda korába léptünk, egy valóban új korszakba és új évszázadba, amelyben helyesebb lenne nem becsukni félszemünket, s nem vakhittel felmondani, amit felénk bármilyen ideológiai irányokból sulykolnak. Hanem odafigyelni emberi értékeinkre, építeni a történelmi tapasztalatainkra. Arra például, hogy minden aggályunk ellenére, mely az újabb nyugati értékek vagy a mai EU irányítói felé irányul, az nem feledhető, hogy az elnyomó hatalom, mely Közép-Kelet-Európát csak egy alárendelt pufferzónának, vazallusi területnek tekintette, s annak sajátos kultúráját, diverzitását megkérdőjelezte, hosszú évszázadok óta Keletről jött. A háború itt van, ha elfordulunk előle, ha nem.

Papp Sándor Zsigmond

Tavaszi háború

50

Épp az *Élet és sors*ba kezdtem bele, amikor Oroszország „benézett” Ukrajnához. Régi nagy adósság Grosszman remekműve, talán a *Háború és béke* ilyen még, vaskos lelkiismeret-furdalás néz rám a polcra, hogy még nem vettem kézbe. De talán épp ez a baj a hasonló méretű klasszikusokkal, hogy nem lehet kézbe venni, hatalmas téglá, lehúzza a kezét, belesajdul a váll, pózt kell váltani ötpercenként. Nem is nagyon lehet csak úgy, a hónunk alá csapva magunkkal vinni, testidegen a villamoson. Meg kell birkózni vele minden értelemben, ez adja az örömet, az egymásnak feszülés, amely csak részgyőzelmet ígér. Háborút felfogni másként nem is nagyon lehet, főként egy olyan generációnak, amely nem szagolta, nem látta, nem érezte. Amelyiknek csak történet a polcon. Persze volt már háború az én életemben is, szétesett Jugoszlávia, a NATO is bombázott a balkáni háborúban, láttam, ahogy az idősebb Bush is rendet tett az öbölben, vagy hogy kell ezt mondani, és abban is biztos voltam, hogy itt a harmadik világégés, amikor láttam, hogy füstölög a Pentagon 2011-ben.

Valahogy mégis más volt. Inkább a tévében zajlott, semmint a valóságban, vagy én nem fogtam még fel igazán, épp a béke és a fiatalság előnyeit élveztem, mindent, ami nem diktatúra. Most viszont a közelbe csapott be, és jött is vele az az alaktalan félelem, ami eddig csak a jó regények lapjaiból áradt. A „mi lesz most” körvonalazatlan

rettegése, ami bármit beteljesíthet. Félre is kellett tennem Grosszmant, nem tudtam olyat olvasni, amelyben épp az oroszokat próbálják megroppantani Sztálingrádban, egy egészen másik világban, az empátia ellenük dolgozott, és úgy meg nem lehet olvasni, ha pusztán az információ kedvéért tuszkoljuk magunkat előre a lapokon.

Egy régebbi regényt vettem elő újra, Antti Tuuri, az egyik legolvasottabb és legtermékenyebb finn író művét, *A téli háborút*. Ki ne tudná, hogy a lomha Szovjetunió, mielőtt igazán elkezdődött volna a haddelhadd Európában, szép suttyomban megtámadta Finnországot, ám a hübrisz és az étvágy akkor is nagyobb volt a kelletténél. A regényből kiderül, hogy a gőgnek és a rossz katonai tervezésnek már akkor is a bakák itták meg a levét. Látjuk, hogyan lőttek a finnek a sokszor fedezék nélkül rohározó „hosszúkabátosokra”, akik nem tudtak olyan gyorsan futni, ahogyan az előttük haladó páncélosok törtek előre. Így aztán úgy szedték le őket, mint a „fajdyúkokat”, hogy a végén „a sztyeppék legényei barna batyuként heverték szanaszét a földeken”. Hiába volt a túlerő, a mínusz harminc fok és a felkészültebb katonákból álló finn csapatok a háború első két hónapja alatt mintegy 27 ezer elesett oroszral jelezték, hogy rossz ötlet volt megtámadni őket. Ám a lassú haladáson és sikertelenségen felbőszült Sztálin újabb 45 hadosztállal végül felőrölte az ellenállást.